

УДК 342.2

МОДЕЛІ ДЕРЖАВНО-ЦЕРКОВНИХ ВІДНОСИН У СУЧАСНІЙ ПРАВОВІЙ ПРАКТИЦІ: КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

MODELS OF CHURCH-STATE RELATIONSHIP IN MODERN LEGAL PRACTICE: CONSTITUTIONAL AND LEGAL ISSUES

Палінчак М.М.,

*доктор політичних наук, професор,
декан факультету міжнародних відносин
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»*

Громовчук М.В.,

*старший викладач кафедри
конституційного права та порівняльного правознавства
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»*

Здійснено аналіз сучасних моделей відносин між державою, церквою й суспільством в країнах Центрально-Східної Європи. Відзначено, що в історико-політологічному контексті моделями державно-церковних відносин є теократія, цезаропапізм, панівне становище церкви в державі, відокремлення церкви від держави (проміжний стан між державною церквою та моделлю повного відокремлення церкви від держави).

Ключові слова: церква, держава, суспільство, державно-церковні відносини, моделі державно-церковних відносин, політика, релігія.

Осуществлен анализ современных моделей отношений между государством, церковью и обществом в странах Центрально-Восточной Европы. Отмечено, что в историко-политологическом контексте моделями государственно-церковных отношений являются теократия, цезаропапизм, господствующее положение церкви в государстве, отделение церкви от государства (промежуточное состояние между государственной церковью и моделью полного отделения церкви от государства).

Ключевые слова: церковь, государство, общество, государственно-церковные отношения, модели государственно-церковных отношений, политика, религия.

The analysis of contemporary models of relations between state, Church and society in the countries of Central Europe. It is noted that in the historical context of political science models of church-state relationship a theocracy; tsezoropapizm; the dominant position of the Church in the country; separation of church and state, intermediate state E and state church model the complete separation of church and state.

Key words: church, state, society, church-state relations, models of church-state relations, politics, religion.

У політологічній, філософській і релігієзнавчій літературі усталеною є думка про те, що в епоху Відродження зі становленням громадянських суспільств розпочалися процеси секуляризації (набуття світських рис) суспільного життя. Цьому сприяв розвиток наукових знань, насамперед учення про природне право, згідно з яким держава та її інституції мають земне, а не божественне походження. Релігія поступово стає приватною справою. Наприкінці XVIII ст. починають реформуватися основні типи відносин між церквою й державою, які існують і донині, ґрунтуючись на таких основних принципах:

1) віротерпимість (нетерпимість), за якої одна чи декілька релігій мають привілейований стан, а всі інші оголошуються терпимими (чи нетерпимими);

2) свобода віросповідань, за якої всі релігії рівні між собою, а людина вільна у своєму виборі конфесії та відправленні релігійного культу;

3) свобода совісті, яка, крім проголошення рівності всіх релігій між собою, дозволяє особі не лише вільно обирати будь-яку релігію, а й бути невіруючою. Нині приблизно третина держав проголосили у своїх основних законах принцип свободи совісті [16, с. 64–65].

Метою статті є аналіз сучасних моделей державно-церковних відносин у країнах Центрально-Східної Європи.

Аналізу сучасних моделей (типових видів) державно-церковних відносин присвячено значну кількість наукових праць українських політологів, філософів, релігієзнавців, зокрема праці В. Єленського [3; 4; 5], Л. Коваленко [9], О. Кулакевич [11] та інших.

Відзначимо, що головні типи відносин між церквою й державою вбирають у себе декілька моделей державно-церковних взаємин, які часто взаємно переплітаються: теократію, цезаропапізм, державну церкву, відокремлення церкви від держави (проміжний стан між моделлю державної церкви й моделлю повного відокремлення). Розглянемо ці моделі більш детально.

Теократія (гр. *theos* – Бог, *kratos* – влада) постає як форма правління, за якої вся повнота влади в державі належить главі церкви та духовенству. Вона передбачає ототожнення світської й духовної влади, регламентацію функціонування держави та її інституцій, усього суспільного життя панівною церквою та її органами [1]. Наведемо такі приклади теократії: Іудея V – I ст. до н. е., де влада була зосереджена в руках жреців на чолі з іудейським першоієрархом; Папська область в Італії в 756–1870 рр., держава-місто Ватикан, де папа римський є абсолютним монархом, який зосереджує у своїх руках необмежену політичну й духовну владу (з 1929 р.). Теокра-

тичне правління дуже поширене в мусульманських країнах (Ірані, Саудівській Аравії тощо), де дотримуються традиції, що сформувалися ще в Дамаському халіфаті за династії Омеядів (661–750 рр.) та Абасидів (750–1258 рр.).

Цезаропапізм (лат. *caesar* – цезар, *papa* – папа) – модель державно-церковних відносин, за якої церква та її структури повністю залежать від світської влади. Ця модель передбачає повну залежність церкви від держави, одержавлення й підпорядкування світській владі церковних структур. Класичним прикладом реалізації такої моделі вчені вважають Візантію, де імператори збирали церковні собори, розв'язували догматичні суперечки, призначали чи знімали патріархів, митрополитів тощо. Цю модель перейняла Московія, і від XVIII до початку XX ст. главою російської православної церкви був імператор (імператриця). Церква стає одним з інститутів державної бюрократичної системи, а духовенство – особливим прошарком суспільства зі своїми правами та пільгами (непідсудність світському суду, звільнення від податків, військової повинності тощо).

Державна церква – модель державно-церковних відносин, що забезпечує в державі привілейований стан певної конфесії. Вона передбачає пряме фінансування державою її інституцій і державний

контроль за використанням коштів, делегування церковним структурам певних державних функцій (реєстрація новонароджених, смертей, шлюбів тощо). Прикладом такої моделі є сучасна Греція, де державною є православна церква, статут якої має статус державного закону. Церква в Греції сильніша за державу. Остання гарантує її священнослужителям зарплату й пенсії. У початкових і середніх школах здійснюється православна освіта. Близькою до грецької є й сучасна італійська модель державно-церковних відносин, де понад 90% населення охрещені в католицьку віру. Різні форми державної церкви існують також у Великій Британії, Данії, Швеції, Ісландії та деяких інших країнах. Система державної (або національної) церкви є особливістю Північної Європи. Винятковий статус певної церкви зафіксовано в конституціях понад 40 держав світу. До речі, у 22 із них главою держави може бути лише особа, яка належить до офіційної церкви [6].

Політична й церковна історія Європи останніх десятиліть засвідчує, що ця модель відносин між державою й церквою не має великого потенціалу для подальшого поширення. Система була відкинута Швецією, яка у свою чергу взяла приклад із Норвегії; її також не було прийнято жодною экс-комуністичною країною й навіть країнами, де домінує люте-

ранство. Так, в Естонії, яка є єдиною країною, де лютерани становлять більшість, прийняття цієї моделі було конституційно виключене.

Модель, що ґрунтується на позиції відокремлення церкви від держави, реалізується в багатьох країнах світу, зокрема у Франції, Німеччині, Португалії та інших. Такий підхід до проблеми державно-церковних відносин найчастіше обумовлений прагненням позбавити церкву монополії в здійсненні ідеологічної й інтеграційної функцій, оскільки церква володіє могутнім потенціалом впливу на свідомість і підсвідомість людей.

Треба наголосити, що відокремлення церкви від держави характеризується такими особливостями:

– держава та її організації не мають права контролювати ставлення своїх громадян до релігії й не ведуть обліку громадян за цією ознакою;

– держава не втручається у внутрішню церковну діяльність (якщо при цьому не порушується чинне законодавство). Зокрема, держава не втручається в зміст віровчень, обрядів, церемоній, культу та інших форм задоволення релігійних потреб, у внутрішнє самоврядування релігійних організацій, у взаємовідносини органів релігійних організацій, їхні відношення з віруючими, а також у витрати коштів, що пов'язані з релігійними потребами;

– держава не надає церкві матеріальної або будь-якої іншої, у тому числі фінансової, підтримки;

– церква не виконує будь-яких державних функцій;

– церква не втручається в справи держави, а займається лише питаннями, пов'язаними із задоволенням релігійних потреб віруючих. Держава, зі свого боку, охороняє законну діяльність церкви та релігійних організацій. Таким чином, відокремлення церкви від держави означає переорієнтацію суспільного життя на світські цінності й норми.

Відокремлення церкви від держави на практиці означає неможливість втручання церкви в справи держави за активного втручання державних інституцій у справи церкви. Проте ця теза потребує уточнень.

По-перше, зазначимо, що існують різні форми відокремлення церкви від держави. Скажімо, у СРСР це означало державний атеїзм і переслідування релігійних громад. У Франції відокремлення церкви від держави передбачає насамперед створення світської держави (так званого *l'Etat laïque* або *laïcité de l'Etat*), у якій влада фактично повністю ігнорує існування релігійних громад, хоча й не веде з ними війни. Модель, що реалізована в США, як правило, зветься поміркованою. Хоча й тут держава підкреслює свій принципово світський характер, проте все ж таки існує

фінансова підтримка церковних шкіл, у збройних силах діє інститут капеланів, а церковні одруження мають юридичну силу. У Німеччині, незважаючи на те, що церква відділена від держави, фактично існує досить широка співпраця цих двох інституцій, тому німецьку модель визначають як систему кооперації церкви та держави.

По-друге, треба пам'ятати, що не в усіх соціалістичних державах Центрально-Східної Європи було здійснене відокремлення церкви від держави. Наприклад, у конституціях соціалістичних Румунії та Чехословаччини не було пункту про відділення. Священнослужителі зареєстрованих конфесій отримували зарплату від держави, богословські факультети існували при державних університетах тощо. При цьому влада сповідувала державний атеїзм і досить жорстко обмежувала діяльність релігійних угруповань.

По-третє, сучасні європейські держави, які зберігають систему державної церковності (Велика Британія, Данія, Греція), значною мірою лібералізували юридичний статус релігійних угруповань, що не є державними. Тому розбіжності між моделлю державної церковності та моделлю відокремлення церкви від держави сьогодні значною мірою нівелювалися, зменшилися [2].

Важливо також те, що серед фахівців немає повної згоди щодо питання

стосовно того, що саме треба розуміти під відокремленням церкви від держави. На Заході зазвичай говорять не про відокремлення церкви від держави, а про розмежування церкви й держави [17, с. 1–44]. Тим самим підкреслюються рівноправність суб'єктів цих відносин і неправомірність характеризувати їх як взаємини сюзеренітету-васалітету. Крім того, правознавці майже одностайні: якщо під «відокремленням» розуміти стан, за якого держава не має із церквою нічого спільного, то такої правової й суспільно-культурної ситуації не існує ніде в Західній Європі. Розмежування означає, що держава не отожднює себе із жодною з релігій чи церков, не покладає на церкву здійснення державних функцій, не втручається в її внутрішні справи, обидві інституції поважають автономію одна одної в належних їм сферах: церкви не наділяються політичною владою, а держава зберігає нейтралітет щодо релігійних організацій, не виступає від імені або проти будь-якої з них [14, с. 103–110].

Держава не примушує своїх громадян діяти на користь певної церкви, не визначає її внутрішнього канонічного устрою. Держава не лише цінує соціальну працю релігійних інституцій, а й виявляє велику повагу до самої релігії, яка відіграє важливу роль у духовному й моральному розвитку суспільства [5, с. 170].

Модель, що ґрунтується на поєднанні моделі державної церкви та моделі повного відокремлення церкви та держави, – це модель державно-церковних відносин, яка передбачає збереження певних видів державної підтримки та привілеїв окремих церков. Прикладом може слугувати сучасна Німеччина, де хоча й проголошено нейтральність і толерантність держави до різних конфесій, усе ж зберігаються певні відмінності в ставленні до релігійних організацій (залежно від кількості їхніх прихильників). Якщо прибічників певної конфесії більше 1% від загальної кількості населення певної землі Німеччини, то вони отримують спеціальний статус, який дає їм змогу, наприклад, отримувати державні дотації на власні школи, дитячі садки. Нині в країні нараховується 15 конфесій зі спеціальним статусом. Подібні церковно-державні відносини склалися в Японії, Австрії, Перу та інших країнах світу.

Відокремлення церкви й держави означає стан взаємоневтручання (наскільки це можливо) церкви в справи держави й держави в справи церкви, гарантує максимальне забезпечення свободи релігії, режиму толерантності в державі. Типовим прикладом такої моделі є Сполучені Штати Америки, де свободі відправлення релігії надано широкий захист, і лише невідпорні державні

інтереси, які не можуть бути досягнуті іншим шляхом, можуть сприяти виправданню посягань на релігійну свободу. Навіть найменша релігійна громада в США має такі ж права, як і великі конфесії. Держава не створює свого спеціального органу, який повинен регулювати діяльність релігійних інституцій. Усі спірні питання вирішує суд. Релігійні організації звільняються від податків рішенням Федеральної податкової служби, яка проводить детальну експертизу, щоб з'ясувати, чи не переслідує ця організація комерційні цілі. Законодавчо закріплену свободу вірувати чи не вірувати мають також громадяни Франції, Туреччини, України та інших країн [16, с. 68].

У світських державах, що опираються на принцип відокремлення держави й церкви, сформулювалися дві моделі: сепараційна та коопераційна [10].

За сепараційного типу відносин не створюється спеціального законодавства, що регулює ці відносини. Між державою й релігійними об'єднаннями споруджується «мур», релігія витісняється з усіх сфер діяльності держави. Тут спрацьовує ідея відділення, за якої держава не має спільних справ із церквою та навпаки; вони функціонують у двох відособлених сферах. Хоча подібна практика забезпечує рівність релігій перед законом, усе ж вона дає державі повне право обме-

ження всіх конфесій, забезпечує секуляризм у різних сферах державного та громадського життя. Сепаративна модель ефективно функціонує в США, Франції та інших країнах.

За коопераційної моделі реалізується інша ідея відділення, коли церковне та світське розділені, проте водночас взаємодіють і співпрацюють. За такого типу відносин держава бере на себе захист провідних традиційних конфесій, співпрацює з ними в багатьох сферах громадського життя й забезпечує малочисленним релігійним громадам лише основні громадянські права. Ці взаємини регулюються конституційними нормами, а також угодами й домовленостями із церквами та релігійними об'єднаннями.

Коопераційна модель державно-церковних відносин діє в більшості країн Західної Європи. Забезпечуючи свободу віросповідання для всіх релігій, держава підтримує найбільш авторитетні церкви: англійську (у Великій Британії), католицьку (в Італії та Іспанії), православну (у Греції), лютеранську (у Швеції, Данії, Норвегії, Фінляндії). Досвід цих країн засвідчує, що надання привілеїв і підтримка державою однієї або декількох конфесій не спричиняють обмеження прав інших релігій. Коопераційна модель державно-церковних відносин передбачає підтримку державою однієї або декількох домінуючих

релігійних організацій за заборони дискримінації громадян і залежно від їхнього ставлення до релігії, а також дотримання прав людини.

І. Коваль стверджує, що коопераційна модель державно-церковних відносин є життєздатною тільки в тому випадку, якщо провідна конфесія робить однозначний вибір на користь свободи віросповідання, не прагне використати свій вплив на державу й на населення для обмеження прав релігійних меншостей. Більш складно й суперечливо перехід до коопераційної моделі державно-церковних відносин відбувається в тих країнах, де робляться спроби зміцнити державність, зробивши акцент на одній релігійній організації й обмеживши права інших конфесій і релігій. Цей шлях не обіцяє наближення до демократії, гальмує розвиток повноцінного співробітництва держави із широким спектром релігійних організацій у сфері добродійництва та духовної освіти [10, с. 10–11].

Є вагомими підстави виокремити узагальнену ліберальну західну модель релігійної свободи й державно-церковних відносин, яку в цілому після падіння Берлінського муру перейняли більшість країн Центрально-Східної Європи. На переконання професора Міланського університету С. Феррарі, з яким важко не погодитися, для державно-церковних взаємин у Західній Європі влас-

тивими є риси, які дають змогу говорити про існування спільної моделі в країнах Західної Європи та США: по-перше, це нейтральне ставлення держави до різних релігійних суб'єктів; по-друге, виокремлення в межах «суспільного» сектора «ігрового поля», де церковно-релігійні суб'єкти користуються деякими привілеями порівняно з нерелігійними; по-третє, обмеження державного втручання в справи релігійних суб'єктів діями щодо встановлення основних правил і контролем за тим, щоб «ігрове поле» було рівним, а до його кордонів ставилися з повагою [цит. за : 13, с. 113].

Що стосується країн «Вишеградської четвірки», зауважимо, що після повалення комунізму в них склалася система державно-церковних відносин, яку умовно можна визначити як центрально-європейську. Система взаємин між державою й церквою в регіоні, на думку деяких дослідників, є досить близькою до італійської або іспанської [5, с. 95; 427, с. 97–126]. У цих країнах діють спеціальні угоди з Ватиканом (Словаччина, Польща, Угорщина), що надає католицькій церкві певні привілеї порівняно з іншими церквами та релігійними спільнотами. У деяких існує перелік «визнаних» релігій (Чехія, Словаччина, Угорщина). Окремі із цих країн послідовно відкидають принцип відокремлення церкви від дер-

жави й фінансують визнані церкви (Словаччина) [15]. Водночас саме в країнах цього типу найбільш послідовно вирішується проблема реституції церковного майна, причому відшкодування релігійним інституціям моральної та матеріальної шкоди здійснюється планомірно й легітимно.

Вітчизняні й зарубіжні релігієзнавці виділяють декілька моделей державно-церковних відносин, що мали місце впродовж тисячоліття від хрещення України-Русі:

1) киеворуську модель («симфонія» між державою та церквою, державне сприйняття поширення християнства, наділення церкви широкою правовою юрисдикцією, прагнення держави звільнити церкву від візантійської залежності);

2) козацько-могилянську модель (співпраця військового керівництва Січі з православною церквою, її військовий захист і матеріальна підтримка, прагнення держави звільнити церкву від Московського патріарха);

3) модель часів державного будівництва в 1917–1919 рр. (постійне втручання комуністичної влади в церковні справи, прагнення знищити церкву як інституцію й релігію в цілому);

4) радянська модель (законодавче закріплення принципу відокремлення церкви від держави, сприйняття релігії та церкви як

політичного супротивника, атеїзм, беззаконня та насильство, формальне декларування свободи совісті) [7, с. 13; 12, с. 42–43].

Як зауважує В. Климов, у період незалежності в українському суспільстві сформувалася така модель державно-церковних відносин, яка гарантує широку свободу буття релігії. Характерними ознаками цієї демократичної моделі є, на його думку, конституційне закріплення відокремлення церкви від держави та школи від церкви, що формує світський характер їхньої діяльності; рівність усіх релігійних організацій, віросповідань перед законом, невизнання державою жодної релігії як обов'язкової;

невтручання держави в діяльність релігійних організацій; захист державою прав і законних інтересів релігійних співтовариств [7].

Отже, у світі протягом століть склалося декілька моделей державно-церковних відносин, які не належать до певних часових періодів і часто переплітаються між собою (наприклад, теократія передбачає наявність державної церкви тощо). Визначення «своїх» моделей для кожної країни є індивідуальним і залежить від багатьох чинників: правових устоїв, прийнятих у суспільстві; поглядів світської й церковної влади на це питання; традицій; духовного й морального стану суспільства тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Антонюк О. Основи етнополітики : [навчальний посібник] / О. Антонюк. – К. : МАУП, 2005. – 432 с.
2. Бурега В. Церква та держава на постсоціалістичному просторі : у пошуках парадигми відносин / В. Бурега [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://religions.unian.net/ukr/detail/441>.
3. Єленський В. Restitutio in integrum: релігійно-суспільні зміни в посткомуністичній Європі / В. Єленський // Людина і світ. – 2000. – Липень. – С. 30–36.
4. Єленський В. Релігійно-суспільні зміни в посткомуністичній Європі / В. Єленський // Людина і світ. – 1999. – № 7. – С. 30–33.
5. Єленський В. Релігія після комунізму. Релігійно-соціальні зміни в процесі трансформації центрально- і східноєвропейських суспільств: фокус на Україні / В. Єленський. – К. : НПУ ім. М. Драгоманова, 2002. – 420 с.
6. Зуєв Н. Політичне православ'я відокремили від церкви / Н. Зуєв // Дзеркало тижня. – 2008. – № 1. – С. 4–6.
7. Климов О. Основні тенденції сучасної трансформації правових засад вітчизняного законодавства стосовно свободи совісті та релігійних організацій як відображення нового місця релігії та церкви в українському соціумі / О. Климов // Релігійна свобода: свобода релігії і національна ідентичність; світовий досвід та українські проблеми : [науковий щорічник] / за заг. ред. А. Колодного і М. Бабія. – К. : НПУ, 2002. – С. 15–22.

8. Коваленко Л. Засади державно-церковних стосунків в контексті становлення віросповідного законодавства / Л. Ковальчук // Релігійна свобода: свобода релігії і національна ідентичність; світовий досвід та українські проблеми : [науковий щорічник] / за заг. ред. А. Колодного і М. Бабія. – К. : НПУ, 2002. – С. 78–91.
9. Коваленко Ю. Ідеальні державно-церковні відносини / Ю. Коваленко, М. Нітрагін. – Х. : Фолію, 1996. – 167 с.
10. Коваль І. Взаємодія церкви та інститутів громадянського суспільства: політологічний аналіз : автореф. ... канд. політ. наук : спец. 23.00.02 «Політичні інститути та процеси» / І. Коваль ; Національний ун-т імені Івана Франка. – Львів, 2007. – 19 с.
11. Кулакевич О. Історико-правовий аспект християнської церкви та держави і його значення для України / О. Кулакевич // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія «Філософія. Політологія». – 2001. – Вип. 37. – С. 41–44.
12. Кулакевич О. Історико-правовий аспект християнської церкви та держави і його значення для України / О. Кулакевич // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія «Філософія. Політологія». – 2001. – Вип. 37. – С. 41–44.
13. Мировой опыт государственно-церковных отношений : [учебное пособие] / под общ. ред. Н. Трофимчука. – М. : Изд-во РАГС, 1998. – 306 с.
14. Модели церковно-государственных отношений стран Западной Европы и США : сборник научных трудов. – К. : Інститут філософії імені Г.С. Сковороди НАНУ, 1996. – 312 с.
15. Религия и закон. Конституционно-правовые свободы совести, вероисповедания и деятельности религиозных организаций : сборник правовых актов с комментариями / сост. и коммент. А. Протопопов. – М. : Паллада, 1996. – 128 с.
16. Саган О. Моделі державно-церковних взаємин у світовій історичній перспективі / О. Саган // Актуальні проблеми державно-церковних відносин в Україні : науковий збірник / за ред. В. Бондаренка, А. Колодного та інших. – К. : VIP, 2001. – С. 63–69.
17. Durham Cole W. Perspectives on Religions Liberty: a Comparative Framework / W. Cole Durham // Religions Human Rights in Global Perspective. – Dublin, 2002. – P. 1–44.